

Dósa Zoltán

A gyermeki világkép metafizikai vonatkozásai és az ultrajelenségek magyarázata

Az úgynevezett élet rövid epizód két nagy titok között, amely igazából csak egy.
(C.G. Jung)

A gyermekkor az elméletképzés legtermékenyebb időszaka. Míg a felnőtt gondolkodását a természeti és társadalmi jelenségekre vonatkozó szigorúbb és racionálizálgató (szándékosan nem írtam racionálist, hiszen a felnőtt gondolkodására a racionális és irracionális jelző egyaránt ráhúzható) elméletgyártás jellemzi, addig a gyermekeknél a lazább, az ismeretek hézagosságából fakadó és a tapasztalás, valamint a felnőttektől származó ismeretek összeillesztésének igénye által táplált magyarázat van jelen.

A tapasztalat és ismeret szintkülönbsége (Mérei és Binét 1970) odavezet, hogy a megértés és magyarázat igénye olyan dolgokra is kiterjed, melyekről nincsenek közvetlen tapasztalatai. Ezek az ultrajelenségek (Wallon által bevezetett kifejezés) az okság és idő, a keletkezés és növekedés, az élet és halál. Az ultrajelenségekkel való szembesülés magyarázata elválaszthatatlan az érési folyamat egyéni és szociális sajátosságaitól, ezért érdemes e kérdéskört ennek megfelelően e két keretben vizsgálni és magyarázni.

A tárgyi világban tapasztalt jelenségek egyszerű kauzális (ok-okozati) összefüggéseinek megértése is nehézséget okoz egy óvodás és kisiskolás korú gyermeknek. Piaget és Inhelder (1966) szerint a valódi mentális műveleteken alapuló kauzális magyarázatokat transzduktív gondolkodás előzi meg: nem az egyeditől az általános (induktív) vagy az általánostól az egyedi (deduktív) fele haladnak, hanem az egyes esetekből következtetnek a másokra, ezért gyakran megesik, hogy az ok és okozat felcserélődik. Például „azért nyugszik le a nap, mert pihennünk kell”. Igen szemléletes Cole és Cole (1997) példája arról a kislányról, aki távol lakhelyétől, egy temető melletti séta folyamán értesül arról, hogy a temetőben emberek nyugszanak, s ez szorongást kelt benne. Hazatérve arról érdeklődik, hogy létezik-e temető a szülővárosában, majd miután a szülei azt a félrevezető választ adják, hogy nem, akkor megnyugszik, hiszen szerinte csupán ott hálnak meg emberek, ahol temetők vannak.

A kisgyermekkorai gondolkodás egyik legfontosabb jellemzője a természeti népek világmagyarázatában is megtalálható *animizmus*, azaz megelevenítő gondolkodás. Mérei és Binét (1970) szerint ennek gyökerei az analógián alapuló gondolkodásban keresendők: az élő és élettelen elhatárolását hasonlóság alapján közelíti meg a kisgyermek, s az egocentrizmusából fakadóan az analógia alapja csak ő lehet, tehát ha ő maga él, mozog, érez, gondolkodik, akkor a tárgyakra is ugyanez jellemző.

A természeti jelenségek *finalista* jellegű magyarázata is igen gyakori. Ahogyan a népi kultúrákban a természeti történések az áldás vagy büntetés okságára utalnak, ugyanúgy a gyermeki gondolkodásban is a cél-okság elve érvényesül. A különbség az, hogy a felnőtti vallásos magyarázatok központi alapelveként az isteni gondviselés szerepel, a gyermeki finalizmus kiindulópontja, mértéke és végcélja az én, vagy általánosabban az ember. Például: „azért hull a hó, hogy szánkózni tudjunk”, tehát az ok és az okozat felcserélődik, ugyanúgy a hóhullás a szánkózás szükségszerűségéből fakad, egy „kell” jellegű nyomatékosított elvárás, a „lehet” jellegű megengedésen túl. A finalista magyarázat az ok-okozat irányú, megengedő („hull a hó, ezért lehet szánkózni”) kijelentés helyett fordított irányú és kötelező jellegű („hullnia kell a hónak, mert szánkózni akarunk”) mondatkapcsolattal él. A gondviselés finalista szemléletmódja is felbukkanhat a gyermeki gondolkodásban a felnőtt közvetítők révén.

A művi előállítás vagy *artificializmus* elve azt fejezi ki, hogy az analógiás gondolkodás eredményeként a természeti jelenségek eredetét az emberi tevékenységre vezeti vissza a gyermek: a hegyeket, a völgyeket, a folyókat, a Napot, a Holdat, a csillagokat mind az ember alkotta, s ezek mind emberi célokat szolgálnak, a hegyek, völgyek kincsei az embert gyönyörködtetik és gazdagítják, a folyók hajózhatóak, a Nap világít.

A fentebb leírt gyermeki magyarázóelvek spekulatív jellegűek, hiányos és véges ismeretei arra kényszerítik a gyermeket, hogy logikai mércével érvénytelen, összefüggésrendszereket mellőző magyarázatokat adjanak. Ez egyfajta *mágikus gondolkodás*, hiszen ott keres összefüggéseket, ahol ezek nincsenek meg. A mágikus gondolkodás azonban a felnőttek világától sem idegen, a hiedelmek, babonák és logikátlan magyarázóelvek a XXI. század emberére is jellemzőek, rejtettebb vagy bonyolultabb szövegművekben. A mítoszokat nem fogja, de nem is kell kinőnie az emberiségnek, az ezekhez való igazodás egy olyan emberi jellemző, melyet nem lehet figyelmen kívül hagyni. Szükség van a hitre, s a hit igénye mindig élteti a mítoszokat, legyenek azok vallási, művészeti vagy tudományos jellegűek.

A gyermeki világgép jellemzői, az animizmus, artificializmus, finalizmus és mágikus gondolkodás egyik oka Piaget (1966) szerint az egocentrikus gondolkodás. A fogalomnak vajmi kevés köze van önzőséghez, inkább arról van szó, hogy a kisgyermek világa énközpontú, így mindennek ő maga válik mércéjévé, az ultrajelenségek sajátos magyarázata is ebből fakadó következmény.

Egy másik szempontot viszont nem lehet figyelmen kívül hagyni, a szocializáció idők során változó feltételeit. Az elsődleges, családban zajló szocializáció és a későbbi szocializációs struktúrák is jelentősen módosultak a történelem során.

A XX. századig vagy akár a század második feléig a mi szűkebb kultúránkra is sokkal jellemzőbb volt a „belenövés” jelensége, a gyermek része és szemtanúja volt a családi és társadalmi élet minden mozzanatának, hiszen az élet nyilvánosabban zajlott, mint manapság. A születés, az étkezés, a tisztálkodás, a szeretkezés és a halál is a közösségi élet része, mindenki számára természetes és nyilvános volt. A gyermek szinte szereptelen csellengő, de mindenütt jelen volt (Polcz 2000).

Joggal feltételezhetjük, hogy kevesebb titkot kellett az akkori gyermeknek kérdezés útján megfejtenie, mint egy XXI. századi gyermeknek, egyszóval a tapasztalat megelőzte az ultrajelenségekkel kapcsolatos spekulációt. Az sem lényegtelen, hogy a felnőttek saját kicsinyített másaikként kezelték a gyermekeket, nagyon kevés arra utaló jelet találunk, hogy felnőttek a gyermek világképét másképpen képzeltek volna el, mint sajátjaikat. Ahogy a korai festményeken bájos gyermekeket felnőttruhában ábrázolnak, valószínűleg a belső, mentális és metafizikai élményeik is jóval hasonlóbbak voltak.

A fizikai és mágikus tér kollektív jellege uralkodott akkor. És mi van ma? Megszaporodtak a titkok, a tabuk, a család elhatárolódott a nagyobb közösségtől, a felnőtt és gyermek testileg és lelkileg is eltávolodott egymástól. A felnőtt társadalom kisajátítani látszik a metafizikai léttel kapcsolatos titkokat, a gyermek pedig kollektív tapasztalat híján spekulatív megoldásokat keres. A mai gyermekek „miért”-jellegű, a megismerés és magyarázat igényétől táplált kérdéseinek zuhataga jórészt a művi és mesterkélt felnőttvilág következménye.

Az alábbiakban pedig az ultrajelenségek közül a különös fontossággal bíró születés és halál problémáját tekintjük át.

A világrajövetel kétségkívül a legnagyobb változás, amelyet az embernek el kell viselnie az életben maradáshoz. Nincs még egy példa arra, hogy a környezeti feltételek ennyire rövid idő alatt ennyire „fölfordulnának”: a viszonylag csendes, meleg és biztonságos anyaméh helyett változékony, ingerek millióival bombázó, nemritkán kiszámíthatatlan környezetbe csöppen az újszülött. Nem csoda hát, ha az öntudatára ébredő gyermek első fontos kérdéseinek egyike a születésre vonatkozik.

A konkrét kérdést azonban megelőzi a nemi identitás és szerepek el-sajátításának pergő időszaka. Ez nem egy szorongásoktól mentes folyamat, oka pedig a fiúk és lányok közötti anatómiai különbségben keresendő. A legalkalmasabb pillanat a szülő részéről a különbségek magyarázatára az, amikor a gyermek maga fedezi fel ezeket a szemmel látható különbségeket, és rákérdez, ilyenkor azonban a magyarázatoknak valóban a különbségek hangsúlyozására kell törekedniük.

A maskulinitás és feminitás differenciáló jegye az elsődleges nemi szervek különbözősége, így a szülőnek is erre kell magyarázatát építenie, nem pedig a kék vagy rózsaszín ruhák nemre vonatkozó üzenetét kell tolmácsolnia. Fejlődéslélektani kísérletek bizonyítják, hogy a nemi identitás megerősödését sokkal jobban szolgálja a nemi szervek szerinti kategorizáció, mintsem a nemi szerepekhez kötődő szimbólumok és szokások különbözősége. A változás és átváltozás keltette szorongás és kételkedés sokkal jellemzőbb azokra a gyerekekre, akik a nemi identitás kérdésében prototipikus jegyek alapján döntenek.

A nemi identitás körvonalazódása az anyaság és apaság szerepkörével kapcsolatos érdeklődés fokozódásában nyilvánul meg, így a születés és szülés problémája nemcsak származásból fakadó titok, hanem a leendő szerepek titka is. A születés kapcsán két kérdés szinte mindig megfogalmazódik a kisgyermek részéről: a fogantatással kapcsolatos („Hogyan keletkezik?”) és a szüléssel kapcsolatos („Hogyan jön világra?”). Célszerű minél hamarabb megadni a válaszokat, élve azzal a lehetőséggel is,

hogyan meghallgatjuk, ő maga hogyan képzei el ezeket. A szülő válaszai legyenek tárgyilagosak, tárgyszerűek és a kérdésre korlátozódóak. A gyermek elméletgyártása a ténszerűségek ellenére is sok esetben metaforikus: a fogantatást és szülést a táplálkozás és ürítés analógiájával írja le, vagy a magültetés, növekedés és érés szimbólumaival él. Ezek a metaforák illő példái annak, hogy hogyan használja fel tapasztalatait a hézagos ismereteinek pótlására.

A születés eseményénél még nagyobb rejtély övezi az elmúlást. Az élet első és utolsó szakasza közötti párhuzam több kultúranropológiai vizsgálatban felbukkan, több nem keresztény kultúrában a halált „visszaszületésként” ábrázolják (Kulcsár 2002). A halál tudatának feldolgozása egy igen nagy kognitív kihívás, s ezért ha egy közösség a köznapi gondolkodásának kapacitását meghaladó problémával szembesül, akkor a helyzet kezelésére rítusokat alakít ki. A modern, fogyasztói társadalomban ezek megszűnőben vannak.

Még aggasztóbb, hogy a nevelői nagy hatalomnak nevezhető televízió emberközelségbe hozza a halál legváltozatosabb fajtáit, balesetek, szerencsétlenségek, háborúk, terrortámadások, gyilkosságok, a szűrés legkisebb igénye nélkül. Tulajdonképpen tárgyiasítja a halált, hozzászoktat ahhoz, hogy a hétköznapjainkhoz tartozik, az általa diktált rituálé viszont nem a gyászé, hanem a szórakozásé. A híradókat és akciófilmeket nevezhetnék nyugodtan a halál pornográfiájának is. A gyermekek esetében ez halmozottan nagyobb veszélyt jelent, hiszen a televízió nem tudatja a gyermekkel, hogy melyek a saját értelmezési keretei, mi a fikció és mi a valóság, mit jelent a televíziós halál.

A televíziós hatás ellenére a felnőtt gondolkodásban a halál kezelése pszichológiai értelemben a *basítás* jelenségére emlékeztet. Ez a kognitív munkamód a kezelhetetlen problémák eltávolítását jelenti a tudatos tárgyköréből, áttolás a tabunak ítélt jelenségek mezejére. A rítusok elvesztése azt eredményezte, hogy a magára maradt egyén nem tud szembenézni a legnehezebb élménnyel.

Kübler-Ross (1970/1988) a terminális betegségben szenvedők betegség-folyamatát a következő stádiumokkal jellemezte:

1. tagadás;
2. düh;
3. alkudozás;
4. depresszió;
5. belenyugvás.

A szakaszok részletes leírása nem tartozik e tanulmány tárgykörébe, de mindenképpen jól szemlélteti azt, hogy mai embernek mennyivel nagyobb kihívás szembenéznie a halállal.

Eleinket e problémában az elfogadás és belenyugvás jellemezte, a földi életet átmenetként élték meg, sőt ennél továbbmenően az orvosi beavatkozást istentelen cselekedetnek és a sors elleni lázadásnak tekintették. A mai keresztény kultúra az orvosi segítséget, mint az első, natúra által nyújtott kegyelmet értelmezi, s ez nyugodtan használható (Polcz 2000).

A halál méltóságteljes elfogadása a legismertebb, Erikson (1985/2002) által kidolgozott pszichoszociális fejlődésméletben is csupán az élet utolsó időszakának, tehát az öregkornak a problematikája, az integráció vagy kétségbeesés szakaszában. Nehéz tehát azzal a kérdéssel szembesülni, hogy ha a felnőttek ennyire felkészületlenek, akkor hogyan vélekedhetnek a gyermekek erről? Ha a felnőttek számára a halál rejtély, akkor a gyermekek számára egy titokzatos rejtély (Ginott 1965/1999).

A halálról szóló gyermekkori elméletalkotás a kognitív működés egy nagy paradoxonát veti fel. A pszichológusok nagy része megegyezik abban, hogy a kisgyermek gondolkodása irreverzibilis, azaz képtelenek arra, hogy egy jelenség lefolyását fordítva is elképzeljék, s ezáltal sok esetben a következtetések hibásak lesznek. Egy jelenség során zajló módosulások megváltoztathatják a szemléleti-tapasztalati kontextust. Nézzünk erre egy egyszerű példát. Ha próbaként egy magas, keskeny edényből folyadékot töltünk át egy alacsonyabb, szélesebb edénybe, akkor a vízszintváltozás alapján fogja eldönteni a gyermek, hogy melyik edényben volt több víz, vagyis perceptuális tényezőket vesz figyelembe, s rosszul dönt. Ha a folyamat számára mentálisan megfordítható lenne, akkor nyilvánvalóan helyesen válaszolna, figyelmen kívül hagyná a perceptuális élményt. Az elmúlás folyamata azonban számára nem irreverzibilis, nem képes megérteni azt, hogy a halál végérvényes, a veszteség kiegyenlíthetetlen, az eltávozást ideiglenesnek ítéli meg és visszafordíthatónak. A fizikai jelenségek és halál megítélése nem követ azonos törvényszerűségeket a gyermek fejében. A gyermeket az is megdöbbeníti, hogy mágikus kívánságai eredménytelenek a halállal szemben (Ginott 1965/1999).

A halált a 3 és 5 év közötti gyermek úgy éli meg, mint ami nem állandó és nem törvényszerű, a halál általi fenyegetettség szintén esetleges, s egészen a kisiskoláskor közepéig, 8-9 éves korig nem tartják reménytelennek. A folyamat biológiai törvényszerűségét és visszafordíthatatlanságát csupán 9 éves kor után értik meg.

Nagy (1936/1997) szerint a gyermeki haláltudat szakaszosan fejlődő folyamat. A legkorábbi, 3 és 5 év közötti gyerekekre *animista* felfogás jellemző. Ekkor a gyermek a halált, mint visszafordíthatatlan állapotot nem ismeri, és a halott a kőhöz, csillaghoz, labdához hasonlóan érez, gondolkodik. A *perszónifikáló* felfogás 5 és 9 év között dominál. Ebben a stádiumban nem a halott, hanem a halál válik élővé, a halált megszemélyesített oknak képzele: fekete lepelben megjelenő kaszás, csontváz, ördög vagy szellem. A *realista* felfogás 9 éves kortól lesz jellemző, a gyermek a halálban egy biológiai folyamatot lát, s ezzel közel kerül a realitáshoz.

A halálhoz kapcsolódó szorongás és félelem egy igen diffúz érzés kisgyermek korban, hiszen egy alaktalan, tárgyhoz nem köthető félelem. A megértés hiánya kognitív tényezőkkel is magyarázható. Az elvont, fogalmi gondolkodásra utaló jelek csak a kisiskolás kor végén bukkannak fel, tehát tapasztalat hiányában nehezen tudja érzéseit megfogalmazni, de ha mégis sikerül, akkor ez legtökéletesebben a játékban, a szimbólumok nyelvén érvényesül.

Mérei és Binét (1970) szerint a halálhoz kapcsolódó félelmeket gyermekkorban a tartalmatlan feszültségek táplálják. Ezek a feszültségek az átélt helyzet és az

ehhez kapcsolódó érzés szétválásából keletkeznek, vagyis az érzés tárgy nélkül lebeg. Ehhez fogható érzést a szerzőpáros szerint a *deja-vu* élmények nyújtanak. A helyzet lemerülésével a tartalmatlan szorongás leküzdésére a gyermek magyarázattal próbálkozik. Erre elsődlegesen kínálkozó téma a félelmetességet képviselő halál, melyet megpróbál lejátszani: mozdulatlanul fekszik, visszafojtja lélegzetét, imitál egy olyan helyzetet, melyről nincs tapasztalata, spekulál a nemlét fölött, mialatt szorongása fokozatosan csökken. A metafizikai feszültség így válik a képzelet és játék mozgatórugójává.

Más szerzők szerint a halálfélelem csírája a szeparációs szorongásban keresendő, a biztonságos, állandó háttér elvesztésétől való félelem ez, mely már a csecsemőkori alatt kialakul és az érzelmi biztonság igényének kifejeződése.

A halál általi veszteség azonban nehezen oldható fel, hiszen ezt a veszteséget nem lehet pótolni. Azok a szülők, akik igyekeznek megóvni gyerekeiket a veszteség átélésétől azáltal, hogy gyorsan helyettesíteni próbálják a veszteség tárgyát, egyrészt a gyermeknek a bánathoz és gyászhoz való jogát akadályozzák, másrészt pedig rejtett módon arra tanítanak, hogy a szeretet tárgya pótolható, tehát nem kell túl nagy fontosságot tulajdonítani a veszteségnek.

A gyermeknek lehetővé kell tenni, hogy a családi örömök és bánatok részese lehessen. A túlságosan óvó, féltő magatartás a felnőttek részéről azt jelenti, hogy újabb lepleket borítunk a rejtélyre. A bizalmas közösségi légkör lehetőséget nyújt a gyermek számára, hogy kifejezze érzéseit, fantáziáit, félelmeit, s így megerősödve lépjen tovább az élet útján.

Felhasznált irodalom:

- Cole, M. – Cole, S.R.: *Fejlődéslélektan*. Budapest, 1996/2003, Osiris.
- Erikson, E.H.: *Gyermekkor és társadalom*. Budapest, 1985/2002, Osiris.
- Forgács J.: *Az érzelmek pszichológiája*. Budapest, 2003, Kairosz.
- Fromm, E.: *Pszichoanalízis és vallás*. Budapest, 1980/1995, Akadémiai Kiadó.
- Ginott, H.: *Szülők és gyermekek*. Budapest, 1965/1999, SHL Hungary Kiadó.
- Jung, C.G.: *Gondolatok az életről és a halálról*. Budapest, 1997, Kossuth.
- Kulcsár Zs.: *Egészségpszichológia*. Budapest, 2002, ELTE Eötvös Kiadó.
- Kübler-Ross, E.: *A halál és a hozzá vezető út*. Budapest, 1970/1988, Gondolat.
- Mérei F. – F.Várkonyi Zs.: *Felnőttek között*. Budapest, 1980, Minerva.
- Mérei F. – V.Binét Á.: *Gyermeklélektan*. Budapest, 1970/1997, Gondolat–Medicina.
- Nagy M.: *A gyermek és a halál*. Budapest, 1936/1997, Pont.
- Piaget, J. – Inhelder, B.: *Gyermeklélektan*. Budapest, 1966/1999, Osiris.
- Polcz A.: *Meghalok én is?* Budapest, 2000, Pont.